

ΝΗΣΙΩΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

-2-

ΤΗΝΟΣ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ
ΤΟ ΛΙΘΟΚΤΙΣΤΟ
ΤΟΠΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2014

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ
ΔΡΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Το νησιωτικό τοπίο και οι παραδοσιακοί δρόμοι

Μια από τις πιο γνωστές και οικείες εικόνες του κυκλαδίτικου τοπίου είναι οι πέτρινες πεζούλες, οι ξερολιθιές που χαράζουν τις άνυδρες πλαγιές των βουνών και των λόφων των νησιών. Η κυρίαρχη θέση που έχουν στο τοπίο και η συχνή φωτογραφική τους απεικόνιση έχουν αναδείξει τα υποστηρίγματα αυτά της γης που έχει καταστεί καλλιεργήσιμη σε αναπόσπαστο σημείο-σύμβολο της υπαίθρου των Κυκλάδων. Αν όμως οι «σκάλες» ή τα «σκαλιά» –όπως λέγονται συνήθως στην Τήνο– κυριαρχούν κατά την οπτική επαφή, το γεωφυσικό ανάγλυφο χαράσσεται ταυτόχρονα και από κάποιες άλλες λιγότερο ορατές κατασκευές, όπου και πάλι ο ανθρώπινος μόχθος και η πέτρα πρωταγωνιστούν. Πρόκειται για τους παραδοσιακούς δρόμους και τα μονοπάτια ή καλύτερα για το πυκνό πλέγμα τους, που ακόμα και στα μικρά νησιά εκτείνεται σε πολλά χιλιόμετρα.

Τα χωριά, ακόμη και οι μικροσκοπικοί οικιστικοί πυρήνες με τα λιγοστά σπίτια, οι καλλιεργημένες εκτάσεις αλλά και οι χέρσες και άγονες νησιωτικές περιοχές, τα μοναστήρια και τα ξωκκλήσια, οι πηγές του νερού, άλλες οικονομικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος θέσεις συνδέονταν μέσα από το δίκτυο των δρόμων. Η ιστορία και η γεωγραφία του

νησιωτικού χώρου έχουν, νομίζω, αφήσει έντονο το στίγμα τους στην πυκνότητα των δρόμων και των μονοπατιών και στην ποιότητα της κατασκευής τους. Η πενία γης, το πεπερασμένο δηλαδή του εδάφους των νησιών των Κυκλάδων που καθοριζόταν από τα ανυπέρβλητα όρια που έθετε η θάλασσα, σε συνδυασμό με τον ικανό πληθυσμό και κυρίως τη μακραίωνη και συνεχή κατοίκηση, επέβαλλε ο χώρος να «κατακτηθεί» και να χρησιμοποιηθεί στο σύνολό του. Ο έλεγχος αυτού του περιορισμένου χώρου, που έμοιαζε εφικτός μα και αναγκαίος στους κατοίκους καθώς και οι ανάγκες επιτήρησης που οδήγησαν στη δημιουργία εγκαταστάσεων όπως οι βίγλες, δηλαδή οι εγκατεστημένες σε απομακρυσμένες περιοχές επανδρωμένες θέσεις παρατήρησης, επέτεινε την ανάγκη επέκτασης των δρόμων σε όλη την έκταση κάθε νησιού.

Το γαιοκτητικό καθεστώς που προέκυψε από την οθωμανική κυριαρχία, το οποίο ουσιαστικά επέτρεπε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας στην ακίνητη περιουσία των νησιωτών, ενίσχυσε την τάση διάθεσης όλων των διαθέσιμων εδαφών για χρήση ή εκμετάλλευση από τους ντόπιους. Παράλληλα το κληρονομικό δίκαιο που εθιμικά ίσχυε στις Κυκλάδες και προέβλεπε την ισομοιρία μεταξύ των κατιόντων απογόνων και πλήρη δικαιώματα ιδιοκτησίας στις γυναίκες, όπως και η λειτουργία καλά οργανωμένης και ανθηρής αγοράς ακινήτων οδήγησαν στην μεγάλη κατάκτηση των ιδιοκτησιών. Οι δύο αυτές παράμετροι επέτειναν την ανάγκη ύπαρξης πληρέστερου δι-

Ανεβαίνοντας από τον Κουμάρο στο Ξώμπουργο.

Η παλαιά οδός διασύνδεσης της Μονής Κυράς των Αγγέλων (Κεχροβουνίου) με τον οικισμό του Τζάδου.

κοποιήσεις των τοπικών εθιμικών κανόνων, όπως γνωρίζουμε από τεκμήρια της Μυκόνου, της Σύρου ή της Σαντορίνης, προβλέπονται ρυθμίσεις προστασίας της, σύμφωνα με το λεκτικό της εποχής, «στράτας της αφεντικής» ή της «κομούνας στράτας», ενώ η μέριμνα να μην «στεναχωρούνται οι «κοινοί δρόμοι» επανέρχεται συχνά στα κοινοτικά έγγραφα, και ιδιαίτερα στις αποφάσεις των «τοπικών κριτηρίων» που συχνά καλούνται να αποφασίσουν για σχετικά με τους δημόσιους δρόμους προβλήματα μεταξύ των κατοίκων.

Το δίκτυο λοιπόν των δρόμων κάθε νησιού εντασσόταν στον κύκλο αρμοδιοτήτων της τοπικής κοινότητας, ιδιαίτερα καθώς συνδέονταν και με άλλα κοινής χρήσης αγαθά, όπως γεφύρια ή βρύσες, που βρίσκονταν στη διαδρομή τους. Αποτελούσε δηλαδή μία συλλογική ευθύνη, η οποία όμως –παρότι δεν είναι καλά γνωστή η διαδικασία εφαρμογής της επειδή λείπουν ειδικότερες ιστορικές μελέ-

κτύου δρόμων και μονοπατιών ώστε να είναι εφικτή η πρόσβαση των ιδιοκτητών στις κατακερματισμένες ιδιοκτησίες τους.

Η μακρά και ισχυρή παρουσία οργανωμένων κοινοτικών θεσμών υπήρξε επίσης βασικός παράγοντας δημιουργίας των δρόμων. Οι κοινότητες αρχικά και οι δήμοι κατόπιν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην επίβλεψη της καλής οργάνωσης και χρήσης του χώρου, ενώ μέσα στις αρμοδιότητές τους υπήρξε και η δημιουργία, συντήρηση και μέριμνα για τους δημόσιους δρόμους. Στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας στις κωδι-

Περιφέρεια Κάμπου. Χαρακτηριστικές «σκάλες» στη θέση Ανώγεια.

τες– κατέληγε σε ατομική δράση, καθώς οι κάτοχοι χωραφιών από τους οποίους περνούσαν τα μονοπάτια συντηρούσαν το κομμάτι που τους αναλογούσε. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι μία από τις λίγες μορφές παροχής υποχρεωτικής εργασίας των κατοίκων που επέδειξε αντοχή στο χρόνο αφορούσε τους δρόμους. Στα δημοτικά αρχεία νησιών των Κυκλάδων έχουν εντοπιστεί κατάλογοι, οι οποίοι χρονολογούνται ακόμη και στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, με τα ημερομίσθια υποχρεωτικής εργασίας που πρόσφεραν οι κάτοικοι για τη διάνοιξη και συντήρηση τοπικών δρόμων.

Η αφθονία της πέτρας και η εξοικείωση των ντόπιων με τις ποικίλες μορφές χρήσης της στην οικοδομική έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην κατασκευή των δρόμων και των μονοπατιών, τα οποία κατασκευάστηκαν με τα υλικά, την τεχνογνωσία και την ανθρώπινη εργασία που μπορούσε να προσφέρει ο ίδιος ο τόπος. Καθώς δεν αποτέλεσαν έργο σχεδιασμού ενός ανθρώπου, αλλά το απόσταγμα της συλλογικής γνώσης και εμπειρίας, φέρουν στη διαδρομή τους την αξιοθαύμαστη αυτή αίσθηση εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων του φυσικού περιβάλλοντος και προστασίας από τα καιρικά και φυσικά

Το ξωκκλήσι της Κυρα-Ξένης στη διαδρομή από Κτικάδο για Χώρα.

φαινόμενα, που απαντά και σε άλλες εκφράσεις της λαϊκής αρχιτεκτονικής δημιουργίας. Ιδιαίτερη είναι η σχέση των δρόμων με τα φορτηγά ζώα, κυρίως όνους και ημίονους, καθώς αυτά έπαιζαν καθοριστικό ρόλο τόσο στην κατασκευή και στην επιδιόρθωσή τους για τη μεταφορά των αναγκαιών υλικών, όσο κυρίως στην καθημερινή χρήση τους αφού οι νησιώτες με τα ζώα τους μετακινούνταν οι ίδιοι, μετέφεραν τα αγροτικά προϊόντα τους ή τα άλλα χρειώδη αγαθά. Η προσπάθεια εξασφάλισης πλάτους ικανού να διέλθει ένα φορτωμένο ζώο, παρότι δεν επιτυγχάνονταν πάντοτε, αποτελούσε ένα μέτρο για τις επιθυμητές διαστάσεις των αγροτικών δρόμων.

Οι παραδοσιακοί δρόμοι της Τήνου –τα «δρομάκια» όπως αποκαλούνται στην τοπική ιδιόλεκτο– είναι στενά δεμένοι με τις ιστορικές τύχες του νησιού, με το οικιστικό δίκτυο και τη γεωφυσική του διαμόρφωση. Η καλή κατοίκηση του νησιού που έμεινε μέχρι το 1715 μοναδικό προπύργιο της βενετικής παρουσίας στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, η συγκέντρωση των οικισμών σε ένα πυκνό δίκτυο γειτονικών χωριών στην ανατολική Τήνο, η οικιστική συγκέντρωση περί τον Πύργο στη βορειοδυτική Τήνο είχαν ανάλογες επι-

Ο φάρος της βραχονησίδας Πλανήτης, στην είσοδο του ορμίσκου Πανόρμου (λεπτομέρεια).

πτώσεις στη θέση και στην πυκνότητα των δρόμων στις περιοχές αυτές. Η στενή σχέση των κατοίκων με την κατεργασία του μαρμάρου και της πέτρας έχει τις δικές της επιπτώσεις στην ποιότητα κατασκευής των παραδοσιακών δρόμων επικοινωνίας του τόπου.

Η παρούσα έκδοση καρπός συνεργασίας του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και της Περιφερειακής Αυτοδιοίκησης Νοτίου Αιγαίου καλύπτει κοινά ενδιαφέροντα των δύο φορέων, καθώς το πρώτο από μακρού έχει συμπεριλάβει στην ερευνητική του δραστηριότητα την ιστορική γεωγραφία και την ιστορία των οικισμών, ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση έχει δοθεί στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Η Περιφερειακή Αυτοδιοίκηση Νοτίου Αιγαίου από την άλλη πλευρά έχει εντάξει στο δικό της προγραμματισμό την ανάδειξη, συντήρηση, αξιοποίηση και απόδοση σε σύγχρονες χρήσεις των παραδοσιακών πέτρινων δρόμων και μονοπατιών των νησιών και ιδίως των Κυκλάδων. Ο Τάσος Αναστασίου αποτελεί την ψυχή της προσπάθειας για την υλοποίηση των προγραμμάτων αποκατάστασης των μονοπατιών στις Κυκλάδες, τα οποία έχουν γίνει με μεράκι, μεγάλη αγάπη για τον τόπο, αλλά και πολλή εθελοντική εργασία τόσο από τον ίδιο και τους συνεργάτες του όσο και από διεθνείς ομάδες εθελοντών που με ενθουσιασμό μετείχαν στην προσπάθεια. Στον παρόντα τόμο η παρουσίαση των δρόμων και των μονοπατιών της Τήνου τεκμηριώνεται από φωτογραφικό υλικό των Τάσου Αναστασίου, Ιάσωνα Μαράτου και Κάρολου Μέρλιν. Τα μονοπάτια πλαισιώνονται με τους εξαιρετικούς χάρτες των εκδόσεων Ανάβαση που επιμελήθηκε ο Κάρολος Μέρλιν. Η έκδοση προσφέρει πολλαπλά αξιοποιήσιμο υλικό για την ιστορία του τόπου και του τοπίου και ερεθίσματα για τη γνωριμία με τον υλικό πολιτισμό και την ιστορία του νησιού. Παρέχει επίσης έναν έγκυρο οδηγό στον περιπατητή-επισκέπτη του νησιού, ο οποίος θα συμπεριλάβει την περιδιάβαση των παραδοσιακών μονοπατιών στην αναψυχή του. Οι παραδοσιακοί δρόμοι άλλωστε καλούνται σήμερα να διαδραματίσουν ένα ρόλο διαφορετικό από την εποχή χάραξης και κατασκευής τους, καθώς από κοπιαστικές υποχρεωτικές διαδρομές, και μετά από μια μακρά περίοδο εγκατάλειψης και απαξίωσης, μπορούν πλέον να μετατραπούν σε χώρους περιπάτου, άσκησης, ψυχαγωγίας, απόλαυσης και επαφής με τη φύση.

Δημήτρης Δημητρόπουλος